

ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՂԱԴՐԱՏԱՐԸ «ԳԻԼ ԳԱՄԵՇ» ԴՅՈՒՑԱԶՆԱՎԵՊՈՒՄ

Միջագետքի հնագույն ժողովուրդների՝ շումերների և աքադացիների, ինչպես նաև հին հրեաների, դրախտի մասին ունեցած առասպելաբանական պատկերացումների իրական հենքի Հայկական լեռնաշխարհում և հնդեվրոպական-հայկական միջավայրում ստեղծված փնելու վերաբերյալ վաղուց հայտնի տվյալներին վերջին տարիներին ավելացել են նորերը:¹ Դրանց մեջ իր կարևոր տեղն ունի լեզվաբանական նյութը՝ դրախտային չորս գետերի հնագույն անունների հնդեվրոպական-հայկական ստուգաբանություններով հանդերձ:² Ինչպես ժամանակին նշում էր հայտնի հնդեվրոպաբան Վ.Գետրդիեը. «Տվյալ տարածքի հնագույն բնակչության լեզվական պատկանելության վերաբերյալ կարելի է արժեքավոր եզրակացությունների հանգել աշխարհագրական անվանումների ուսումնասիրության հիման վրա: Հատկապես կարևորվում են մեծ գետերի (ջրերի) և լեռների անունները:³ Շումերա-աքադական «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպի հիշատակած դրախտային Մաշու լեռան և վիպական մի քանի կերպարների անունների ստուգաբանությունների, վերջիններիս էության բացահայտման միջոցով, սույն հոդվածը նպատակ ունի ավելացնելու դրախտի մասին հնագույն պատկերացումներում և «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպում առկա հնդեվրոպական-հայկական բաղադրիչների կշիռը:

Աշխարհի հնագույն դյուցազնավեպի հերոս Գիլգամեշը մտացածին կերպար է: Առասպելաբանված այս հերոսն ունեցել է իր պատմական նախատիպը: Ըստ ավանդության, նա Շումերի Ուրուկ քաղաքի այն արքայատոհմից էր, որի հիմնադիրն համարվում էր Արևի աստծու Մեսկինգաշեր որդին:⁴ Վիպական տեքստերը նրան համարում են որդին Ուրուկի արքա Լուգալբանդայի և Նինսուն դիցուհու, որը Արևի աստծու սերունդներից էր:⁵ Իրականում Գիլգամեշը Ուրուկի I արքայատոհմի (մ.թ.ա. XXVIII-XXVI դդ.) հիմնդիրն արքան էր՝ ապրած մ.թ.ա. XXVII-XXVI դդ. սահմանագլխին:⁶ Հայկական լեռնաշխարհի առնչությամբ հատկապես ուշագրավ է դյուցազնավեպի այն մասը, որը սկսվում է Գիլգամեշի որոշումով հասնելու իր անմահացած նախնի Ուտնապիշտիմին՝ նրանից անմահանալու գաղտնիքն իմանալու համար: Սա աստվածաշնչային Նոյ նահապետի շումերական նախատիպն է:⁷ Ընկերոջ՝ Էնկիդուի, մահվան պատճառով վշտահար Գիլգամեշը իր մասին ասում է. «Մահվան երկյողը կզգամ հիմա և անոր համար տափաստանները կը թափառին: Ուտնապիշտիմին՝ Ուբար-Տուտուի զավակին քով կուղղեն քայլերս»:⁸ Զգացվում է, որ Գիլգամեշը հուսահատ և աննպատակ թափառումներին վերջ է տվել, երբ հիշել է իր անմահություն գտած նախնուն:

Ուտնապիշտիմին հասնելու համար Գիլգամեշը անասելի երկար ճանապարհ էր կտրելու՝ հասնելու էր աշխարհի ծայրը, այնտեղ, որտեղ Միջագետքի երկու մեծ գետերի՝ Տիգրիսի և Եփրատի ակունքներն էին: Ավելի կարճ, բայց ավելի դժվարանցանելի էր Տիգրիսի ափերով Հայկական լեռնաշխարհ բերող ճանապարհը: Գիլգամեշը այս ճանապարհն էր ընտրել և մինչև Հայկական լեռնաշխարհ հասնելը ստիպված է

¹ Ա. Մո վ ս ի ս յ ա ն, Սրբազան լեռնաշխարհը, Եր., 2004:

² Ա. Պ ե տ ռ ո ս յ ա ն, Դրախտի գետերի և Խավիա, Քուշ երկրների տեղադրության շուրջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2006, թիվ 2, էջ 237-255:

³ В. Г е о р г и е в, Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, М., 1958, стр. 253.

⁴ Գիլգամեշ. Հին Արևելքի դյուցազնավեպ, թարգմանությունը և ներածականը Նշան Մարտիրոսյանի (այսուհետև՝ Գիլգամեշ), Եր., 1963, էջ 9:

⁵ В. А ф а н а с ь е в а, Гильгамеш и Энкиду. Эпические образы в искусстве, М., 1979, стр. 33.

⁶ В. А ф а н а с ь е в а, Гилгамеш, "Мифологический словарь", М., 1991, стр. 154.

⁷ Գիլգամեշ, էջ 120, ծան. 4:

⁸ Նույն տեղում, էջ 73:

սերունդների միջոցով քափանցել էր արաբական մատենագրություն: Օրինակ, Յակուտ ալ-Համավին, ավելի վաղ ապրած Քասրավին հղելով, Տիգրիսի (արաբ. Դիջլա) մասին գրում է. «Բաղդադի գետն է, որի առաջին ակը գտնվում է մի վայրում, որը կոչվում է այն Դիջլաթ («Տիգրիսի ակն» - Ս.Պ.), Ամիդից երկու օրվա ճանապարհով հեռու: Այդ վայրը ծանոթ է Հալութաս անվամբ և գտնվում է մի մութ քարայրի մեջ»:²⁰

Ինչպես տեսանք անդնդախոր և խավար լեռնանցքը հաղթահարած Գիլգամեշը դուրս գալով լույս աշխարհի, իր առջև գտել էր «աստվածների պարտեզը» և փութացել էր այնտեղ: Ահա թե ինչեր էր տեսել նա այստեղ: «Սարդիոնե ծառը հոն իր պտուղը ուներ: Որթնատունկերը պատած էին գայն և խաղողի ողկույզները կախված էին անկե: Լաջվարդն ալ տերև և գեղեցիկ տեսքով պտուղներ ուներ: Դարավոր մայրիներուն և կասկեմիներուն վրայեն կախված ազնիվ քարերը կշողջողային: Կանաչ զմրուխտը ծովասեզի նման ծառերուն ստորոտը տարածված էր: Հոս քեսի և ուղտափուշի տեղ գույնզգույն ազնիվ քարեր կփայլեին: Պտուղին կուտը շափյուղա էր... Դիցուի Սիդուրին ծովեզրի գահին վրա բազմած, աստվածներու պարտեզին կը հսկե»:²¹

Հետևենք Գիլգամեշի հաջորդ արկածին, որը կապված է Սիդուրի դիցուհու հետ: «Երբ դիցուհին անոր մոտենալը տեսավ, փակեց դուռ ու երդիկ, կողպեց դուռը ու փականը քաշեց: Բայց Գիլգամեշն անհապաղ բիրը առավ ու դուռը բախեց: Գիլգամեշ, Սիդուրիին դառնալով, ըսավ.- Դիցուհիդ, ի՞նչ տեսար, որ դուռդ ու երդիկդ առջև գոցեցիր ու կողպեցիր: Եթե դուռը գոցես և փականը քաշես, դուռդ կջախջախեն և փականը ջարդ ու փշուր կընեն: Սիդուրին դուռը բացավ և դռան առջև քաջարի Գիլգամեշին ըսավ.- Օտարական, ո՞վ ես դուն և ու՞ր կերթաս այդպես արագաքայլ: Ըսե, թե ինչպե՞ս կրցար անցնիլ Մաշու լեռան արևի դռներն և ինչու՞ տապարովդ դուռն ջախջախել կուզես»:²² Բերված հատվածում մեկ անգամ հիշատակված է «արևի դուռը» և ինն անգամ Սիդուրի դիցուհու դուռը: Սա մեզ հիմք է ծառայում Siduri < *Si-duri դիցանվան երկրորդ բաղադրիչն համարելու հնդեվրոպական ծագումով հայերեն դուռ բառը. հմտ. նույնարմատ բառերից հին հնդկ. dvār «դուռ», durah «դռներ», հուն. θύρα «դուռ», լատին. foris «դուռ» և այլն:²³ «Սիդուրիի դուռը» գտնվելու էր հարավից «աստվածների պարտեզ» բերող «Արևի դռան» հակառակ կողմում՝ հյուսիսում, ուստի կարող էր կրել այդ իրողությունն արտացոլող համապատասխան անուն: Այդ դռան անձնավորում Սիդուրի դիցուհու անունը իր առաջին՝ si- բաղադրիչով, կարող էր առնչվել Լուսնի պաշտամունքին: Այս դեպքում, Si-ն ներկայացնելու է «լուսին» նշանակող ինչ-որ բառի սղված ձևը: Կարծում ենք, որ դա եղել է հ.-ե. *ker- «եղջյուր» > «լուսնեղջյուր» արմատից սերած բառ: Հմտ. եղջիր «լուսնի դուրս ցցված ծայրերը՝ նրա առաջին քառորդի ժամանակ» և նույն *ker- արմատից ծագած փոյուզական Մեն լուսնաստծու Karpn մականունը՝ բառացիորեն «եղջյուր», «լուսնեղջյուր»:²⁴ Այս արմատի ուղղակի ժառանգորդը հայերենում ունեցել է *սիր ձևը՝ պահպանված սիրամ (< *սիր-ամ) «ճականտին սպիտակ նշանով եզ», «կես կարմիր՝ կես սև գույնով կով»²⁵ բառում: Հայերեն այս բառի արմատակիցներից իմաստով նրան մոտ են ազգակից լեզուների հետևյալ բառերը. հին հնդկ. cāṛiḡgam «եղջյուր», ավեստ. srva «եղջյուր», լատին. cornu «եղջյուր», cervus «եղջերու», պրուս. sirvis, լատիշ. sirna, ռուս. серна «այծյամ, քարայծ», իսկ համեմատաբար հեռու՝ հայ. սար և նրա ման «լեռան գլուխ, բարձունք» նշանակող ազգակից լեզուների մյուս բառերը:²⁶ Որ Siduri դիցանվան նախածնը կարող էր ունենալ *Sirduri տեսքը, ցույց է տալիս Ուրարտուի Սարդուրի I արքայի (մ.թ.ա.

²⁰ Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Հ. Նալբանդյան, Եր., 1965, էջ 63:

²¹ Գիլգամեշ, էջ 78-79:

²² Նույն տեղում, էջ 79-80:

²³ ՀԱԲ, հ. I, էջ 684-685:

²⁴ Սա. Մ ա լ խ ա ս ի ց, Հայերեն բացատրական բառարան (այսուհետև՝ ՀԲԲ), հ. I, Եր., 1944, էջ 561: Գ. Ջահուկյան, Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, Եր., 1970, էջ 114:

²⁵ ՀԱԲ, հ. IV, Եր., 1979, էջ 219, ՀԲԲ, հ. IV, Եր., 1945, էջ 217:

²⁶ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 182, М. Фасмер, Этимологический словарь русского языка, т. III, М., 1971, стр. 609.

840-ական-825թթ.) անվան ասորեստանյան Siduri//Seduri (սեպագր. Si-c-du-ri) ձևը:²⁷ Ըստ այսմ, Siduri դիցանվան նախնական իմաստը եղել է «լուսնեղջյուրի դուռ», իսկ դիցուհին ինքը եղել է «աստվածների պարտեզի» հյուսիսային այդ դռան անձնավորումն ու հսկիչը հավանաբար լուսնաբնույթ դիցուհի լինելու պատճառով:

Սիդուրի դիցուհին Գիլգամեշին ասում էր. «Միայն արևաստված Շամաշը... կրճա այս ծովեն անցնիլ... Գիլգամեշ, ինչպե՞ս կուզես անցնիլ ծովեն: Հետո ինչ պիտի ընես, երբ մահվան ջուրերուն հասնիս... տե՛ս, Գիլգամեշ, ահավասիկ այնտեղ է Ուրշանաբին Ուտնապիշտիմի նավավարը, այնտեղ, ուր տաշված քառակուսի քարերը կը գտնվին»:²⁸ Այս լսելուն պես, Գիլգամեշը «նետի պես սուրալով քարակերտ կամուրջին քով գնաց: Նավը ծովափը կեցած էր, բայց մեջը մարդ չկար: Նավավար Ուրշանաբին կը կանչե, բայց իզուր. որևէ մեկը երևան չելլեր: Եվ ցատումն (կամրջի) քարերը ջարդ ու փշուր ընելն հետո ետ կը դառնա»:²⁹ Բնականաբար, «տաշված քառակուսի քարերով» կառուցված կամրջի մասին պատկերացումը շումերական կամ արադական միջավայրի ծնունդ լինել չի կարող, այն բնորոշ չէր միջագետքյան իրականությանն ու առասպելաբանական պատկերացումներին: Ծովի վրայով անցնող քարե կամրջի առկայությունն այս դրվագում կարող է ունենալ իր թե՛ իրականությունից, թե՛ հնդեվրոպական առասպելաբանությունից բխող բացատրությունները: «Տաշված քառակուսի քարերով» կառուցված կամուրջը չի համապատասխանում եղեգնյա և կավ-աղյուսե շինությունների երկիր հարավային Միջագետքին (Շումեր և Աքադ), բայց համապատասխանել կարող է քարե շինությունների երկիր Հայկական լեռնաշխարհին, որը նաև հնդեվրոպացիների նախահայրենիքն էր: Առաջին բացատրության կողքին կարելի է տալ նաև երկրորդը: Հնդեվրոպական առասպելաբանության մեջ գոյություն ունեն «քարե երկնքի» և «քարե երկնականմարի» մասին պատկերացումը (հմտ. «երկնականմար»/«կամար»/«կամուրջ» առասպելաբանական գուգորդումը): Ինչպես Վ.Իվանովը ու թ. Գամկրելիձեն են գրում «Հնդեվրոպականում ինքը «քար» բառը նշանակում է նաև «երկինք»՝ ըմբռնված որպես «քարե կամար»:³⁰ Հմտ. հին հնդկ. *astman*, ավեստ. *asman* «քար», «երկինք»:³¹ Ըստ երևույթին, սրանց արմատակիցն է դեռևս հավաստի ստուգաբանություն չունեցող հայերեն *ասուպ* (<հ.-ե. *aš-) բառը, որի *-ուպ* բաղադրիչը ծագում է, մեր կարծիքով, հ.-ե. *ub- «սեղմել, ճնշել» արմատից, որից են նաև հայ. *հուպ* «սեղմում, սեղմել», հին հնդկ. *ubjāti*, ավեստ. *ubjāite* «ցած սեղմել» բառերը:³² Հիշյալ կովկասագետն ու հնդեվրոպաբանը «քարի» և «երկնականմարի» գուգորման հիմքը համարում են հնդեվրոպացիների նախահայրենիքում երկնամեծ լեռների առկայությունը, բայց այն կարող է ունենալ մեկ այլ բացատրություն. ասուպ-երկնաքարերը քարեր էին, բայց երկնքից էին ընկնում: «Քարե կամուրջն» ավերած Գիլգամեշը ծովով և նրա «մահվան խաղաղ ջուրերեն» անցնելու համար ստիպված է եղել իր նախնու մոտ տանող անհայտ և վտանգավոր ուղին բռնել «Ուտնապիշտիմի ծառա և նավավար»³³ Ուրշանաբիի նավով, որով էլ ի վերջո հասել էր իր նպատակակետին: Եթե դրախտավայր Հայաստանում տեղադրված «աստվածների պարտեզի» հսկիչ Սիդուրի դիցուհին հնդեվրոպական-հայկական ծագմամբ անուն ուներ, ապա Հայկական լեռնաշխարհին առնչվող «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպի այլ կերպարներ ևս կարող էին այդպիսի ծագմամբ անուններ կրել: Դրանցից մեկն է Ուրշանաբին: Կարծում ենք, որ Uršanabi դիցանունը պիտի տրոհել ոչ թե Ur-šanabi, այլ Urša-nabi բաղադրիչների և այն սեպագրային արտացոլումն համարել *Orsa -nau(i) նախածնի (սեպագր. u/o, š/s, b/u):

Urša-nabi դիցանվան առաջին բաղադրիչի իմաստի պարզաբանման տեսանկյունից ուշագրավ է Տիգրիսով և Եփրատով նավարկող հին նավակների կառուցվածքի

²⁷ Ն. Ա ղ ո ճ ց, Հայաստանի պատմություն, Եր., 1972, էջ 89, 91; И. Дьяконов, Ассирио-вавилонские источники по истории Урарту ("Вестник древней истории", 1951, N 2-4), N 28, пр. 9; Б.Пиотровский, Ванское царство (Урарту), М., 1959, стр. 58-59.

²⁸ Գիլգամեշ, էջ 82-83:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 83:

³⁰ Т. Г а м к р е л и д з е, В. И в а н о в, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 667:

³¹ Նույնը:

³² ՀԱԲ, հ. III, Եր., 1977, էջ 124:

³³ Գիլգամեշ, էջ 33:

մասին Հերոդոտոսի վկայությունը: Դրանից պարզվում է այդ նավակների ուռենիներից պատրաստված լինելու համագամանքը: Նա գրում է. «Նավերը, որոնցով (ասորեստան-ցիները) նավում են գետն ի վար՝ դեպի Բաբելոն, կտր են և ամբողջովին կաշեպատ: Արմենիայում, որը գտնվում է Ասորեստանից վերև, նրանք կտրում են *ուռիններ*, (որոնցով) պատրաստում են նավի կողերը և դրանք պատում կաշվե ծածկով, նավի հատակի նման... Յուրաքանչյուր նավի մեջ կա մեկ կենդանի գրաստ, իսկ խոշորների մեջ մի քանիս»: Նավելով Բաբելոն հասնելուց և բեռը վաճառելուց հետո, նրանք վաճառքի են հանում նաև նավի կմախքը և ամբողջ ծղոտը, իսկ կաշիները բարձում են գրաստների վրա և վերադառնում արմենների մոտ: Քանզի գետն ի վեր ոչ մի կերպ հնարավոր չէ նավել՝ գետի արագության պատճառով: Այդ է պատճառը, որ նրանք նավերը պատրաստում են ոչ թե փայտից, այլ կաշվից: Նրանք գրաստները քշելով ետ են դառնում արմենների մոտ և նույն ձևով պատրաստում ուրիշ նավերը»:³⁴ Այդ նավակների ուռիններից պատրաստված լինելու իրողությունը մեզ իրավունք է տալիս դիցանվան առաջին *Ursa-/*orsa-* բաղադրիչին վերագրելու հենց այդ իմաստը և նրա մեջ տեսնելու հայերեն ուռ (որից՝ *ուռի*, *ուռենի*) բառի նախաձևը: *Ուռ* նշանակում է «ճյուղ, ընձյուղ», «ուռի ծառ», «գեղձի ծառը», «խաղողի որթի ողկուզաբեր ճյուղը»:³⁵ Հ.Աճառյանը չի ընդունում *ուռ/ուռի* բառի և հունարեն *ἄρισκος/ἄρισχος/ἄριχος* «կողով» բառի հ.-ե. **ers-/*ors-* («փափուկ ճկուն ճյուղերով հյուսել») արմատից բխեցնող տեսակետը,³⁶ չնայած դա հաստատվում է *ուռի* «մի տեսակ ծառ», «ուռու մնացած տերևներով մի թուփ»³⁷ զուգահեռ արմատակից բառի գոյությամբ: Հ.-ե. **ors-*ը հայերենում վերածվել կարող էր թե՛ *ուռ*-ի, թե՛ **ուրշ*-ի, ինչը պարզվում է հայերենում միևնույն բառի *ռ*-ով և *ը*-ով տարբերակների գոյությամբ: Հ.Աճառյանը այս առթիվ գրում է. «այսպիսի մի ձայնափոխություն էլ կար հայերենի մեջ (որոշ պայմանների տակ՝ փոխանակ *ռ*-ի), որի արդյունքն է հնիս. *urs-* > հայ. *բառ* ձևի դեմ նաև **բարշ* ձևը. սրա վրա ավելանալով *-ամ* մասնիկը՝ կազմված է *բարշամ*, ինչպես որ հնիս. **tors-* > *թորշ* ձայնդարձից էլ կազմված է նույն ձևով՝ *թորշոն*»:³⁸ Այս տեսանկյունից հմմտ. միջնադարյան «Բառգիրք հայոց»-ում վկայված *թում/թուշ* «այտ» բառը («*Թումս-թուշ*»):³⁹ *թում/*թուրշ>թուշ*. Հմմտ. նաև նույն կամ մոտ իմաստներ արտահայտող հետևյալ բառերը. *գում/*գուրշ>գուշ*, *մում/*մորշ>մոշ*: Այս օրինակները կարող են վկայել *ուռ/*ուրշ>ուշ* (որից՝ *ուշի/ուռի* ծառանունը) հնչյունական համապատասխանության օգտին: Ուրենն, *ուռ/*ուրշ <հ.-ե. *ors-*:

Հ.-ե. **ors-* նախաձևից ծագած *ուռ* բառի **ուրշ* տարբերակն է, մեր կարծիքով, ընկած ուրարտական բազավորների ամենագործածական անուններից մեկի *Rusa // Ursa*-ի հիմքում: Չնայած ուրարտական արձանագրություններում այս անունն հանդես է գալիս միայն *Rusa* ձևով, բայց սա իր տեսակի մեջ բացառիկ երևույթ է նրանով, որ բառասկզբին ունի *r* հնչյուն: Անվան այս տարբերակն Ի.Դյակոնովը համարում է նվազական-փաղաքշական ձև, իսկ անվան ուղիղ ձևը, ըստ նրա, ասորեստանյան արձանագրությունների *Ursa*-ն է՝ հնչած *urša* (կամ, հավանաբար, *arša*):⁴⁰ Իհարկե այս դեպքում ի նկատի ենք առնելու *ուռ/*ուրշ* արմատի մեկ ուրիշ նշանակությունը՝ «խաղողի որթի ողկուզաբեր ճյուղը»: Այս առթիվ հիշենք Ռուսա I-ի (մ.թ.ա. 735-713թթ.) պապի՝ Արգիշտի I-ի, *Argišti* անունը: Սրա մեջ առանձնանում է *arg-* արմատը և *-ist* վերջածանցը: Սրա արմատը նույնական է *արգատ* (<*արգատ) «որթատունկի հոտ, կտրված ավելորդ ճյուղերը» բառի արմատի հետ, իսկ վերջածանցի համար հմմտ.

³⁴ Herod., I, 194 (Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, Թարգմանությունը Սիմոն Կրկյաշարյանի, Եր., 1986, էջ 79-80):

³⁵ ՀԱԲ, հ. III, էջ 607: ՀԲԲ, հ. III, Եր., 1944, էջ 605:

³⁶ ՀԱԲ, հ. III, էջ 607:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 606:

³⁸ ՀԱԲ, հ. II, Եր., 1973, էջ 156:

³⁹ Բառգիրք հայոց, Քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հ.Ամալյանի, Եր., 1975, էջ 123:

⁴⁰ И. Дьяконов, Хурритский и урартский языки, "Языки Азии и Африки", т. III, М., 1979, с.57, стр. 73.

հանգիստ, գովեստ, համեստ, պահեստ բառերի⁴¹ – *խստ* // *-եստ* հնդեվրոպական ծագումով վերջածանցները:⁴² Ուտնապիշտիմի *նավավար* Ուրշանաբիի *Urša-nabi* անվան երկրորդ *-nabi* բաղադրիչի հիմքում, ինչպես ասվեց լինելու է *նաւ* բառը, որը ծագում է *h.-ե. *nāu-*ից: Սրանից են նաև հին հնդկ. *nāu-* «նավ, մակույկ», հին պարս. *nāviya* «նավատորմիդ», ավեստ. *navāza-* «նավավար», լատին. *nāvis*, հին իռլ. *nau* «նավ» և այլն:⁴³ «Գիլգամեշում» հիշված «Մահվան ջրերի» և *Uršanabi*-ի նավի առնչությամբ ուշագրավ է հնդեվրոպական հնագույն պատկերացումը Այն աշխարհի նավով գնալու վերաբերյալ: Դրա հետևանքով է *h.-ե. մի* շարք լեզուներում «նավ» նշանակող հիշյալ արմատը փոխաբերաբար «մահ» և այլն նշանակել: Հմտ. գոթ. *ga-nawis-trōn* «բաղել» (<«նավով ուղարկել»), *naus* «մեռյալ», «ղիակ», հին ռուս. *навь* «ղիակ», հին չեխ. *nav* «գերեզման», «Այն աշխարհ», լատիշ. *nāve* «մահ»:⁴⁴ Այսպիսով, *Uršanabi* // **Orsanau-* անունը եղել է Այս (ապրողների) աշխարհը Այն (մեռյալների) աշխարհից անջրպետող «մահվան ջրերի» մեջ նավարկող նավի անունը, որն էլ ընկած է նրա նավավարի *Uršanabi* // **Orsanau* անվան հիմքում: Հմտ. հունական առասպելաբանության Աքերոն (*Ἀχέρων*) գետը և նրանում նավարկող նավավարի *Ξαρρὸν* (*Χάρων*) անունը:⁴⁵

Դյուցազնավեպի Ուտնապիշտիմի և ջրհեղեղի հետ կապված հատվածը ավելի հին շումերական գրանցում ևս ունի: Այնտեղ նշվում է, որ Զիուսադրան («Երկար օրերի կյանք գտածը»), որը նույն Ուտնապիշտիմն է, (աբաղ. «Շունչ գտավ») ի վերջո բնակվում է երանավետ Տիլմուն//Դիլմուն կղզում:⁴⁶ Անկախ այս կղզու հետագա տեղադրման վայրերից, նրա անունը հստակ հնդեվրոպական-հայկական ծագում ունի: Նրանում առկա է հայերեն *տիղմ* բառի հետ նույնական **tilm-* հիմքը և *-ուն* վերջածանցի հետ նույնական *-սո* վերջնամասը. *Tilm-su* // **տիղմ-ուն*: Այսպես ենք կարծում, որովհետև հնագույն առասպելաբանական պատկերացումների համաձայն ի սկզբանե ցամաքը գոյություն չուներ, գոյություն ուներ միայն տիեզերական (համաշխարհային) օվկիանոսը: Կամ նրա հատակից առաջին ջրլող թռչունի համար, կամ օվկիանոսի վրա լող տված տիղմը (ցեխը) պնդանալով է սկիզբ դրել ցամաքին:⁴⁷ *Տիղմ*-ը հայերենի հնդեվրոպական ծագումով բառերից է, *h.-ե. stel-* > **տիղ* > *տիղ*: Վերջին արմատական ձևը առկա է բազմաթիվ բարբառներում «տիղմ», «ջրալի ցեխ», անգամ «գինու և այլնի տակին նստած դիրտը» իմաստներով, իսկ *տիղմ*-ը կազմված է նրանից *-մ* մասնիկով:⁴⁸

Հայերեն բառին իմաստով և կազմությամբ ամենից մոտ է հունարեն *τέλμα* «աղբ, ճահիճ, ցեխ, շաղախ, տիղմ» բառը:⁴⁹ Հ.-ե. ծագում ունի հայերեն *-ուն* վերջածանցը ևս. հմտ. *արթուն, գիտուն, խոսուն* և այլն: Հ.-ե. *-*no-/*-nā* «ածանցը,- գրում է Գ.Ջահուկյանը,- հնդեվրոպականում կազմել է ածականներ ու բայանուններ և վաղընջահայերենում, ամենայն հավանականությամբ, պահպանել է իր գործածությունը. հին հայերենում այն ներկայացված է մի քանի կերպ»:⁵⁰ Թե ինչու *Tilm-su* // **Տիղմուն* տիղմի այդ կտորը, հետագայում դառնալու էր երանավետ վայր, հասկանալի է. դա է եղել տիեզերքում (աշխարհում) հետագա արարումների պատրաստի նախանյութը:

«Գիլգամեշ» դյուցազնավեպում հիշված հնդեվրոպական ծագմամբ անուններից բերենք ևս մեկը: Իր սերն հայցող Իշտար դիցուհուն Գիլգամեշը հանդիմանելով սիրեցյալների նկատմամբ ցուցաբերած դաժան վերաբերմունքի համար, իմիջիայլոց

⁴¹ Ս. Պե տ ր ո ս յ ա ն, Հին հայոց խաղողագործ աստվածը, «Հայկական լեռնաշխարհի հայոց և համաշխարհային քաղաքակրթության բնօրրան», ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ հայագիտական գիտաժողովի (13-15 նոյեմբերի, 2003) զեկուցումներ, Եր., 2004, էջ 160-161:

⁴² ՀԱԲ, հ. IV, էջ 671-672:

⁴³ ՀԱԲ, հ. III, էջ 433:

⁴⁴ Т. Г а м к р е л и д з е, В. И в а н о в, նշվ. աշխ., հ. I, էջ 419, հ. II, էջ 825:

⁴⁵ А. Т а х о – Г о д и, Ахерон, “Мифологический словарь”, стр. 75; Его же, Харон, там же, стр. 585.

⁴⁶ В. А ф а н а с ь е в а, Знусудра, там же, стр. 222.

⁴⁷ В. Т о п о р о в, Космогонические мифы, “Мифы ...”, т. II, М., 1988, стр. 8.

⁴⁸ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 406-407:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 407:

⁵⁰ Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային շրջան (այսուհետև՝ ՀԼՊՆԺ), Եր., 1987, էջ 234:

ասում է նաև. «Միտեցիր կովի մեջ սարսափ ազդող և հաղթանակող նժույգը, բայց մտրակը և խառագանը անոր համար իբրև պատիժ սահմանեցիր: Որոշեցիր, որ յոթը երկժամ վազե և պղտոր ջուր խմե: Նաև անոր մորը՝ Միլիլին լաց ու արցունք տվիր»:⁵¹ Ն. Մարտիրոսյանը վերջին անվան առթիվ գրում է. «*Միլիլի* - «մատակ ձի», «զամբիկ», «ճայիկ» կնշանակե քերես և կամ մատակ ձիու անուն է»:⁵² Կարծում ենք, որ այս կերպարը ծագումնաբանական կապի մեջ է հունական դիցաբանության սիլենների (*Σιληνοί*) կերպարի հետ՝ իր անվամբ ևս առնչվելով նրանց. հմտ. *sil-en և *sil -il-: Միլենները մարդակերպ, բայց ձիու պոչով և սմբակներով էակներ էին, էշ էին հեծնում և հաճախ շփոթվում Դիոնիսոս աստծու մյուս ուղեկիցների՝ սատիրների հետ:⁵³

Հարավային Միջագետքում ձին հայտնվել էր համեմատաբար ուշ՝ Միջագետքին հարևան լեռնային երկրից: Ըստ այդմ, շումերները «ձի» հասկացությունն արտահայտելու համար կիրառում էին «էշ» և «զեռ» նշանակող սեպախմբերի համադրումը. ANŠE. KUR. RA, այսինքն՝ «էշ լեռների», «լեռնային էշ»:⁵⁴ Լեռնային այդ երկիրը, Միջագետքի արևելյան հարևանը՝ Իրանական բարձրավանդակը, լինել չէր կարող, բայց կարող էր լինել նրա հյուսիսային հարևանը՝ Հայկական լեռնաշխարհը, որովհետև փոքրամարմին ձիերն էին, որ հաճախ չէին տարբերվում էշերից, իսկ ինչպես Քսենոփոնն է գրում, հայկական «ձիերը փոքր էին պարսկականներից, բայց ավելի աշխույժ էին»:⁵⁵ Այդ նույնի վկան է նաև հայերեն էշ բառը, որի հնդեվրոպական ազգակիցները «ձի» են նշանակում. հմտ. ավեստ. aspa, հին հնդկ. ācva, լատին. equus, հին լիտվ. ešva և այլն:⁵⁶

Հայկական լեռնաշխարհը հնդեվրոպացիների նախահայրենիքը լինելու հանգամանքը մեզ իրավունք է տալիս գիլգամեշյան Silili-ի և հունական silen-ների անվան հիմքում տեսնելու հ.-ե. նախալեզվի *(s)kel- «ցատկել, ոստնել» արմատը: Սրանից են ծագում հրգ. scela «քուռակ», մրգ. schel- «ոստնող, ցատկոտող», schelch «եղջերու», հին հնդկ. ścchalati (<ut-śalati) «ցատկոտում է», śālūra «գորտ», śalabha- «քիթեռնիկ», լիտվ. šuolys «վազք» և այլն:⁵⁷ Հայերենում հնդեվրոպական արմատի ուղղակի ժառանգորդն է բարբառային սըլ «խրտնող» բառը՝ սըլ ձի:⁵⁸ Ի նկատի առնելով հնդեվրոպական հնագույն առասպելաբանությանը բնորոշ «լեռնային գետ»/«ձի» զուգորդումը,⁵⁹ այս նույն արմատին կարելի է առնչել բարբառային սել/սէլ, սելավ/սէլաւ/սէլափ «հեղեղ, ուղիս» նշանակող բառերը (սրանց -ափ, -ափ բաղադրիչների հիմքում հ.-ե. *ap-, *Hap(h)- «գետ», «հոսանք» արմատն է):⁶⁰ Իսկ Silili-ի երկրորդ բաղադրիչի՝ -il-ի համար հմտ. հնդեվրոպական տարբեր լեզուներում կենդանիների անուններ կերտող -il/-el- վերջածանցը. հմտ. բոր-ել, տառ-ել-ն, մաթ-իլ, ոջ-իլ, ռուս. коз-ел, ор-ел, дят-ел:⁶¹

«Գիլգամեշ» դյուցազնավեպում հայկական իրականության հետ կապված առկա է մի հին թյուրիմացություն: Խոսքը կարիճ-մարդկանց մասին է: Միջագետքում կար այդպիսի առասպելական էակների պաշտամունք, իսկ Հայկական լեռնաշխարհում եթե անգամ կար, ապա, միևնույն է, հակառակ «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպի մեզ հասած օրինակի, հին հայերը Հայաստան բերող լեռնանցքների պահապանների դերը նրանց վստահել չէին կարող: Լեռնանցքների այդ պահապանների կարիճ-մարդիկ լինելու հանգամանքը պետք է բացառել հետևյալ պատճառներով. ա) դրանք Մաշու

⁵¹ Գիլգամեշ, էջ 55:

⁵² Նույն տեղում, էջ 121:

⁵³ А.Т а х о - Г о д и, Силены, МНМ, т. II, стр. 434; Его же, Сатиры, там же, стр. 415.

⁵⁴ Т.Г а м к р е л и д з е, В. И в а н о в, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 560, 564:

⁵⁵ Xen., Anabasis, IV, V, 36 (Քսենոփոն, Անաբասիս, Թարգմանությունը Միմոն Կրկյաշարյանի, Եր., 1970, էջ 98):

⁵⁶ ՀԱԲ, հ. II, Եր., 1973, էջ 117:

⁵⁷ Г а ж а у к я н, Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, Ер., 1967, стр. 189; Т. Гамкредидзе, В. Иванов, նշվ. աշխ., հ. I, էջ 109:

⁵⁸ ՀԲԲ, հ. IV, էջ 211:

⁵⁹ Т.Г а м к р е л и д з е, В. И в а н о в, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 670, ծան. I; Ս. Պետրոսյան, Ծ. Պետրոսյան, «Ամպ/ձի» և «գետ/ձի» առասպելաբանական կապի մի քանի դրսևորումներ, ԸՀՀՀ «Գիտական աշխատություններ», I, Գյումրի, 1998, էջ 70-74:

⁶⁰ ՀԲԲ, հ. IV, էջ 210: Т. Гамкредидзе, В. Иванов, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 670:

⁶¹ ՀԱԲ, հ. I, էջ 472-473: Этимологический словарь РЯ, т. II, вып. 8, М., 1982, стр. 187.

«լեռան ոտքեն մինչև գլուխը սարսափ ու մահ կը սփռեին», ք) «կը հսկեին արևածագեն մինչև արևմուտ»:⁶² Ուրեմն, դրանք լինելու էին բևեռներ և ցերեկային էակներ՝ հակառակ կարիճների, որոնք «Գիշերային կենդանիներ են, ցերեկը թաքցնում են քարերի տակ, ճեղքերում»:⁶³ Գ) Ընդ որում, Գիլգամեշին հանդիպած այդ էակները նաև սրատես են: Կարիճ-մարդը երբ նկատում է Գիլգամեշին, կնոջն ասում է. «Այն մարդը, որ դեպի մեզի կուգա, աստվածային մարմին ունի: Կարիճ-մարդու կինը պատասխանեց՝ երկու երրորդով աստված է, մեկ երրորդով մարդ է»:⁶⁴ Այդպիսի սրատեսությունը բնորոշ է կորակտուց գիշակեր թռչուններին. հմմտ. ժողովրդական «ուրուրի աչք» որակումը, որն ուղղակի «շատ սրատես աչք» է նշանակում:⁶⁵ Մեր կարծիքով, դրանք եղել են մարդու և կորակտուց գիշակեր թռչնի խառնածիններ ընկալված առասպելական էակներ: Հօգուտ դրա են խոսում ստորև բերվող և հայ իրականության տարբեր բնագավառներին վերաբերող տվյալները: Բայց ի՞նչը կարող էր լեռնանցքների այդ պահապաններին կարիճ-մարդիկ համարելու թյուրիմացության պատճառ դառնալ:

Հին հայերենում «կարիճ» նշանակությամբ կիրառվում էին *կարիճ* և *կոր* բառերը: Հ.Աճառյանը սրանցից առաջինն համարում է փոխառյալ փոքրասիական ինչ-որ լեզվից,⁶⁶ իսկ երկրորդը բխեցնում է *կոր* «ծուռ» բառից՝ այս կենդանու կոր/ծուռ պոչ ունենալու պատճառով («թաբուրվ՝ խուսափելով տալ բուն անունը»):⁶⁷ «Կարիճ» նշանակությամբ *կոր* բառն ունեցել է իր *կործ* տարբերակը, որը նույն այս նշանակությամբ և *գորշ* ձևով պահպանել էր Չարսանջակի հայոց բարբառը:⁶⁸ Նշված թյուրիմացության պատճառը լինելու էր *կոր* «կարիճ» բառի հենց *կործ* «կարիճ» տարբերակը՝ շփոթված նույնահունչ մեկ ուրիշ բառի հետ: Վերջինս լինելու էր *կործ*-ը, որը նշանակում է «պասկում. ազգ կորակտուց եւ գիշակեր թռչնոյ՝ նման արծուոյ և անգեղ», ԿՐՍՄ, grysps, gryhus, պասկում»:⁶⁹ «Նոր հայկազեան բառարանի» հեղինակների կարծիքով թռչունին այդ անունը տրվել է «որպես թե կորունչ. կոր քիթ» ունենալու պատճառով:⁷⁰ Ուրեմն, նրանք *կործ*-ի հիմքում տեսնում են *կոր* բառը: Այս բացատրությունն ընդունելով, Մ.Սուրադյանը ավելացնում է. «*Կործ*... հմմտ. *կոր* «կեռ», *կործ-այ* «ծոմնված լեզու», որոնցում առկա ճ-ն վերջածանց է»:⁷¹ Ըստ Հ.Սուրիասյանի, *կործ* բառի ճ-ն ածական է. հմմտ. *կին-ճ*, *աղ-ճատ-ել*, *լի-ճ* և այլն:⁷² Է.Աղայանն ապացուցեց, որ *կոր*-ը, հայերեն մի ամբողջ շարք բառերի հետ միասին, ծագում է հ.-ե. *ger- (*gor-, *gr-) արմատից:⁷³ Իսկ, տեսանք, որ այս նույն արմատն է ընկած հիշյալ կենդանիների (միջատի և թռչնի) անունների հիմքում: Ընդ որում, *կործ* ածանցյալ ձևը և արմատական *կոր*-ը միաժամանակ նշանակել են թե՛ «կոր, ծուռ», թե՛ «կարիճ», թե՛ «կորակտուց գիշակեր թռչուն» (վերջին դեպքում կեռ պոչի կամ կեռ կտուցի պատճառով): Ավելի ուշ շփոթությունից խուսափելու նպատակով դրանցից կենդանիները նշող *կոր*-ը հատկացվել է միայն հիշյալ միջատին (բայց «գիշատիչ թռչուն» նշանակությամբ պահպանվել հայերենից փոխառյալ վրացերեն *կորի* «բազե» բառում),⁷⁴ իսկ *կործ*-ը՝ միայն հիշյալ թռչնին (բայց *գորշ* տեսքով և «կարիճ» իմաստով պահպանվել է Չարսանջակի բարբառում):

Կործ և *կոր* բառերի նման լեզվաբանական և իմաստաբանական փոխադարձ կապեր են բացահայտում նաև *անգ* և *անգղ* բառերը՝ յուրաքանչյուրը իր գույգ նշանակություններով: Անգղ նշանակում է «թռչուն մեծ՝ գազանային՝ կորակտուց՝ շաղղա-

⁶² Գիլգամեշ, էջ 74:

⁶³ Հայկական տվյալական հանրագիտարան, հ. 5, Եր., 1979, էջ 322:

⁶⁴ Գիլգամեշ, էջ 74:

⁶⁵ ՀԱԲ, հ. III, էջ 618, ՀԲԲ, հ. III, Եր., 1944, էջ 613:

⁶⁶ ՀԱԲ, հ. II, էջ 551:

⁶⁷ ՀԱԲ, հ. II, 644, ՀԲԲ, հ. II, Եր., 1944, էջ 476:

⁶⁸ ՀԱԲ, հ. II, էջ 644:

⁶⁹ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի (այսուհետև՝ ՆՀԲ), հ. I, Եր., 1979, էջ 1120:

⁷⁰ Նույն տեղում, ՀԲԲ, հ. II, 478:

⁷¹ Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. II, Եր., 1975, էջ 78:

⁷² Հ Ս ո թ ի ա ս յ ա ն, Աճականը հայերենում, Եր., 1986, էջ 92:

⁷³ Է.Աղայան, Բառաբանական և ստուգաբանական հետազոտություններ, Եր., 1974, էջ 102:

⁷⁴ ՀԱԲ, հ. III, էջ 618:

⁷⁵ Նույն տեղում, հ. II, էջ 644:

կեր...», բայց նաև «ունկն կողովոյ»:⁷⁶ Ընդ որում, իր երկու նշանակություններով էլ *անգղ* բառն ունի իր արմատական *անգ* տարբերակը:⁷⁷ *Անգղ* թոշմանվան աղբյուրը Գ. Ջահուկյանը գրում է. «թոշունը կարող էր այդպես կոչվել ըստ կտուցի ձևի»:⁷⁸ Ըստ այդմ էլ, բառը նա բխեցնում է հ.-ե. *ang- արմատից, որից է նաև *անկին*/*անգին* բառը:⁷⁹ Ուրեմն, երկու նշանակությամբ էլ *անգղ* և *անգ* բառերի հիմքում առկա է նույն գաղափարը: Վերոհիշյալ գիշատիչ թռչունների առասպելաբանական նույնությունից է գալիս լեռնանցքների հետ դրանց առնչությունը:

Ուշագրավ է, որ Արևմտյան Տիգրիսի ավազանից Արածանիի ավազան տանող Կղեսուրը լեռնանցքի գոտին հարևան էր *Անգղեղտուն* գավառին, որի կենտրոնական բնակավայրը կրում էր *Անգղ* անունը:⁸⁰ Հայոց հավատալիքներում անգղին վերագրվում էր անսովոր երկարակեցություն, իմաստություն, գանձերի պահապանի դեր:⁸¹ Նրանք համարվել են նաև սրբազան շինությունների պահապաններ: Մի ավանդության համաձայն, Աստվածածինը Թադեոս Առաքյալին պատվիրում է դեռերի կողմից պարբերաբար ավերվող նորակառույց եկեղեցուն օծյալ խաչ դնել: Թադեոս Առաքյալը կատարում է Աստվածածնի պատվերը, որից հետո տաճարի շինությունն ավարտվում է: Սրան միացված մեկ ուրիշ ավանդագրության համաձայն, տաճարի պատերը քանդող «ղեներն էլ սև ագռավներ են դառնում: Առաքյալի հրամանով նույն պահին գալիս են անգղների երամները և կտուցով ագռավներին մետում են Սաչան գետը: Ասում են նաև, թե երբ դեները քանդելու են գալիս տաճարի քարերը, նրանց ետևից հասնում են անգղ թռչունի կերպարանքով հրեշտակները, իսկ դեները սև ագռավների կերպարանք առնելով և նրանց առջևից փախչելով գնում լցվում են ծովը (Վանա լիճը- Ս.Պ.)»:⁸² Անգղների վերակերպվորումը հրեշտակների, ցույց է տալիս, որ առասպելաբանված այս թռչունները պատկերացվել են նաև կեն թռչուն-կեն մարդ տեսքով: Իսկ սա հնարավորություն է տալիս ի դեմս նրանց տեսնելու ոչ միայն Գիլգամեշին սարսափի մատնած «կարիճ-մարդկանց», իսկ իրականում՝ կործ-մարդկանց, այլև Կարմիր Բլուրից պեղված ուրարտական զարդատուփի կափարիչին պատկերված էակներին: Վերջիններիս միջև՝ կափարիչի կենտրոնին, պատկերված են Կենաց ծառը (Գիլգամեշի տեսած «Սարգիոնե ծառը») և Արևի (նաև Արևաստծու) խորհրդանշանը, որոնց երկրպագում են նրանցից աչ և ծախ կանգնած հիշյալ անգղագլուխ ու թևավոր մարդամարմին էակները (նկ. 1):⁸³ Ջարդատուփը գանձարան է, իսկ անգղ/կործ// գրիֆոնները նաև գանձերի պահապաններ էին համարվում: Հունաստանում արխայիկ ժամանակաշրջանի հոնիացիներին ևս հայտնի էր մման խառնածին էակների պաշտամունքը: Դրանք գրիֆոններն էին, որոնք համարվում էին ոսկու պահապաններ՝ բնակված կամ հեռավոր Հնդկաստանի, կամ Եթովպիայի, կամ հյուսիսի բարձրաբերձ լեռներում:⁸⁴ Հունական դիցաբանության այս կերպարը տեղական ծագում չունի և ներմուծված է Մերմուվոր Արևելքից:⁸⁵ Ինչպես հնագույն Արևելքում, այնպես էլ հունական աշխարհում նրանք համարվում էին Արևի և նրա անձնավորում աստվածների խորհրդանիշերը:⁸⁶ Այս հանգամանքը մտածել է տալիս, որ կործ//գրիֆոնների գույգը նախապես խորհրդանշել է Արեգակի «տղեկից» Արուսյակ//Վեներա մոլորակն իր երկու դրսևորումներով՝ լուսաբացին որպես Լուսաբեր և մայրամուտից հետո որպես Գիշերավար: Հայկական լեռնաշխարհում կործ//գրիֆոնների և կործ-մարդկանց պաշտամունքի բնիկ լինելու տեսանկյունից ուշադրության են արժանի գույգ արծվառնությունների խառնածին (և առասպելաբանական միևնույն հենքը

⁷⁶ ՆՀԲ, հ. I, էջ 127:

⁷⁷ ՀԱԲ, հ. I, էջ 184:

⁷⁸ ՀԼՊՆԺ, էջ 412:

⁷⁹ Նույնը:

⁸⁰ Մ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 35:

⁸¹ Ե. Լալայան, Երկեր, հ. I, Եր., 1983, էջ 168:

⁸² Ա. Ղազարյան, Ավանդապատում, Եր., 1969, էջ 247-248:

⁸³ Б. П и н о в с к и й, Искусство Урарту. VIII-VI вв. до н.э., Л., 1962, стр. 102, рис. 66.

⁸⁴ И. Пьянко в, Бактрийский гриф в античной литературе, "История и культура народов Средней Азии", М., 1976, стр. 19-20, 22.

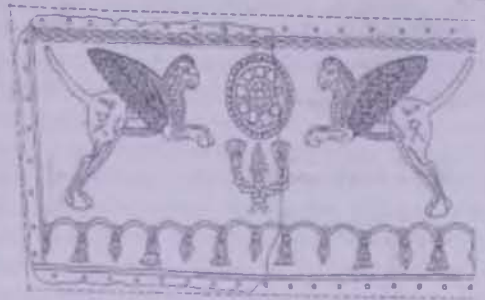
⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 21:

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 24:

ունեցող) կերպարները ևս՝ մանավանդ, երբ նրանք պատկերված են լինում արևի որևէ խորհրդանշի շրջապատում, ինչպես է, օրինակ, Գյումրուց հայտնաբերված ուրարտական գոտու բեկորին (նկար 2):⁸⁷ Եվ դա բնական է, որովհետև հմագույն ժամանակներից Հայաստանը պատկերացվել է իբրև արևի բնակության վայր և հանգստարան:⁸⁸

նկ. 1

նկ. 2

Անգղերի պաշտամունքի հետ կապի մեջ է մտնում հայոց առասպելաբանության ուշագրավ կերպարներից մեկը՝ Տորքը, որը կրում էր *Անգեղեայ* մականիքը: Ըստ Մովսես Խորենացու, Վաղարշակ արքան «վիթխարի հասակաւ եւ ուժով» այլի ընկած Տորքին «հաստատել կուսակալ արեւմտից. եւ երեսացն անպիտանութենէ կոչէ զանուն ազգին *Անգեղ տուն*»: Բայց պատմահայրը ասում է նաև, որ Տորքը փորագրում էր «եղընգամբք իւրով *արծուիս եւ այլս այսպիսիս*»:⁸⁹ Եթե Հայկական Տավրոս լեռնաշղթայում, Արևմտյան Տիգրիսի ակունքների շրջանում առասպելաբանված գիշատիչ թռչունի պաշտամունքի մասին խոսում են Տորքի *Անգեղեայ* մականիքն ու նրա աշխարհագրական միջավայրի *Անգեղտուն* և *Անգղ* տեղանունները, ապա Արևելյան Տիգրիսի ակունքների շրջանում նույնպիսի պաշտամունքի երբեմնի գոյության մասին խոսում են Արծրունի տոհմի ծագման ավանդությունն ու նրա տիրության աշխարհագրական միջավայրը: Մեր պատմահայրը գրում է. «Եւ զԱրծրունիսդ գիտեն ոչ Արծրունիս, այլ *արծուի* ունիս, որք արծուիս առաջի նորա (արքայի) կրէին: Թողում զառասպելացն բաջադանս, որ ի Հաղամակերտին պատմին. մանկան նիհիելոյ անձրեւ եւ արեւ հակառակեալ, եւ հովանի *թռնոյ* պատանոյն քալկացելոյ»:⁹⁰ Մ.Աբեղյանը նշել է, որ խոսքը առասպելաբանական-հեքիաթային այն հերոսի մասին է, որ սպանելով արծվի (զմուռի հավքի) ձագերին պատուհասած վիշապ-օձին, նրանց մոր միջոցով Այն (Մութ) աշխարհից ելնում է Այս (Լույս) աշխարհ»:⁹¹ Այս առումով ուշագրավ է Արծրունիների ուստան Ադրակի հարավային հարևան Կորճայք նահանգի անունը: Անկասկած, հետագայում անհանգին անցած *Կորճայք* անունը նախապես եղել է նրա հմագույն բնակիչների անվանումը, որոնք այդպես կոչվել են իրենց տոտեն կորճի անունով. *Կորճայք* < **կորճ-այք*: Այս առումով ուշագրավ է նաև Աղբակից արևելք գտնվող Դուշմանա լեռների (Վասպուրականի կամ Կոտուրի լեռնաշղթան) հսկա արծվամարդու մասին պատմված ավանդակը:⁹² Իսկ այդ լեռների արևմտյան լանջերին էր նախկինում *Կրճունիք* կոչված գավառը: Այս գավառի անունը ևս տոտենական ծագում ունեցող նախկին տոհմանուն է. *Կրճունիք* < **կուրճ-ունի-ք* (հմտ. *Խոռխորունիք*, *Բզնունիք*, *Ռշտունիք* և այլն): Նույն տոհմական մեկ այլ տարբերակն է ընկած մինչև 20-րդ դարի սկզբները

⁸⁷ Т. Х а ч а т р я н, Древняя культура Ширака III-I тыс. до н.э., Ер., 1975, стр. 19, рис. 3 (մոտավոր վերականգնումը Ս. Պետրոսյանի և Լ. Մինասյանի):

⁸⁸ Ս. Հ մ ա յ ա կ յ ա ն, Վանի բազավորության պետական կրոնը, Եր., 1990, էջ 46, Ա. Մովսիսյան, նշվ. աշխ., էջ 16-19:

⁸⁹ Մովսիսի Խորենացու պատմության Հայոց, Եր., 1981, Բ, ք:

⁹⁰ Նույն տեղում, Բ, է:

⁹¹ Մ. Ա բ ե դ յ ա ն, Երկեր, Կ. 1, Եր., 1966, էջ 385:

⁹² Դ ա ֆ ֆ ի, Երկերի ժողովածու, Կ. 4, Եր., 1956, էջ 326:

այստեղ գոյատևած Կուրջան գյուղի անվան հիմքում: ⁹³ Կուրջան < *կործ-ան (տեղանվան -ան բաղադրիչի համար հմտ. Դերջան, Երեւան, Սեւան և այլն): Հայերենում կործ բառի *կործ տարբերակի երբեմնի գոյությունը հաստատվում է հայերենից փոխառյալ վրացերեն *ქორძი* «մի տեսակ թռչուն է, ցին» ⁹⁴ բառի միջոցով:

Հին հայոց առասպելաբանական պատկերացումներում կործ/անգղների և նրանց հետնորդ մարդամարմին առասպելական էակների ինչպես զանգերի պահպաններ, այնպես էլ Հայոց դրախտավայր բերող տավրոսյան լեռնանցքների հսկիչներ ըմբռնվելու տեսանկյունից ուշագրավ է, որ Միջագետքի հնագույն բնակիչները Հայկական Տավրոսը և նրան հարող Կիլիկյան Տավրոսի հատվածը կոչում էին «Արծաթի լեռներ»: ⁹⁵ Այսպիսով, հաստատված կարելի է համարել, որ «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպի մեզ հասած օրինակում թյուրիմացաբար «կարիծ-մարդիկ» համարված էակները Հայկական լեռնաշխարհի՝ «Արևի երկրի», «Դրախտավայրի» պահպան կործ-մարդիկ//անգղ-մարդիկ ըմբռնված առասպելական էակներն են եղել: Ինչպես Գիլգամեշի տեսած առյուծները ներքևից, ⁹⁶ այնպես էլ նրանք վերևից՝ Հայկական Տավրոսի բարձունքներից, «ամեն օր արևին ելքին ու մուտքին կը հսկեին», «կը հսկեին արևածագն մինչև արևմուտ» և լեռնանցքներին մոտեցողների վրա «լեռան ոտքեն մինչև գլուխը սարսափ և մահ կը սփռեին»: ⁹⁷

ИНДОЕВРОПЕЙСКО-АРМЯНСКИЙ КОМПОНЕНТ В ГЕРОИЧЕСКОМ ЭПОСЕ "ГИЛЬГАМЕШ"

____ Резюме ____

____ С. Петросян ____

Анализ месопотамского эпоса "Гильгамеш" показывает, что в нем наличествуют три разнородных компонента-шумерский, аккадский и индоевропейский. Об индоевропейском компоненте в "Гильгамеше" свидетельствует ряд фактов, наиболее яркими из которых являются следующие.

1. Географические названия Mašu//Masu и Tilmun//Dilmun индоевропейско-армянского происхождения. Masu ср. с первыми компонентами оронимов Մաշի, Մափք, Masius (<и.-е. *mḡ-s-//*mḡ-t- "гора" <*men- "возвышаться"). В топониме Tilmun наличествуют основа *Tilm- (ср. տիղմ "ил, тина" <и.-е. *stēl-) и суффикс -un// -nū.

2. Индоевропейско-армянскую этимологию имеют также теонимы Siduri, Uršanabi, Silili. Теоним Siduri <*Sir-dur-, где *sir- < и.-е. *ḡer- "рог" > "полумесяц" (ср. սիրամ "разношерстный вол, пестрая корова"), а *dur- ср. դուր "дверь". Теоним Uršanabi <*Orsa-nau-, т.к. клинописн. u//o, š//s, b//u. Здесь *Ors- является прототипом арм. nūn//նրշ "ива" (ср. урартск. Rusa//Ursa//*Urša), а компонент *nau//նա "судно, корабль". Теоним Silili <*Sil-il-, где корень *Sil- (<и.-е. *(s) ḡel- "скакать", ср. սրլ ձի "вспугнутая лошадь"), а компонент -il- суффикс (ср. բրնձ, մարիլ, ոչիլ и т.д.).

3. Мифологические миксантропические образы полулюдей-полутриффов (а не полулюдей-полускорпионов) в эпосе "Гильгамеш" происходят из армянского фольклора. Прототипы их олицетворяли планету Венера (арм. Арусяк) в одном случае до восхода солнца (ср. арм. Лусабер), а в другом — после его захода (ср. арм. Гишеравар).

⁹³ Մ. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 61:

⁹⁴ ՀԱԲ, հ. II, էջ 652:

⁹⁵ В. С т р у в е, История древнего Востока, Л., 1941, стр. 239; В. Авдиев, История древнего Востока, М., 1953, стр. 66.

⁹⁶ Մ. Պ ե տ ռ յ ա ն, Անձակի ուրարտական վահանի առյուծների զույգը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2007, թիվ I, էջ 263, 267-269: Հմտ. Կիլիկյան Լեռնաբերդի (Լեռնկլա) մուտքի բարձրաբանդակի զույգ առյուծները՝ պատկերված Լեռն թագավորից ծախս և աջ:

⁹⁷ Գիլգամեշ, էջ 73-74: